

معرفی کتاب

واژگان پایه فارسی از زبان کودکان ایرانی

شهبین نعمت‌زاده، محمد دادرسی، مهدی دستجردی کاظمی، محرم منصوری‌زاده

شیمای نبی فر^۱

مقدمه

زبان اول مهم‌ترین ابزار آموزش است. آموزش علوم و ریاضی و فنون تنها با فرمول‌ها و وسایل آزمایشگاهی و رایانه محقق نمی‌شود، بلکه در کنار همه این ابزارها باید نقش برجسته زبان اول را هم دید. اما دانستن زبان اول آن قدر بدیهی فرض می‌شود که آموزش آن به نحو شایسته‌ای مد نظر قرار نمی‌گیرد. در نظام آموزشی ما زبان، موضوع آموزش هست، اما به عنوان وسیله آموزش کمتر مورد توجه قرار گرفته است، در حالی که زبان ابزار مهم ارتباط و انتقال دانش است. کم توجهی به زبان اول امر چندان غریبی نیست، هر آنچه در آغاز آسان به دست آید، قدرش شناخته نمی‌شود و هر آنچه به ما نزدیک است، مفروض گرفته می‌شود و برای شناخت آن تلاش نمی‌شود.

بخشی از زبان، واژه‌های آن است. واژه‌ها مصالح اصلی و معنی‌دار و قابل دسترس زبان هستند و به همین دلیل بیش از بخش‌های دیگر زبان مورد توجه و مطالعه قرار گرفته‌اند. وجود فرهنگ‌های متنوع در هر زبان شاهد این مدعاست. در فرهنگ‌های بزرگ عموماً بیش از صد هزار مدخل واژگانی وجود دارد، شکی نیست که سخنگویان زبان نیازی به دانستن این تعداد واژه را ندارند و شاید تا پایان عمر هم با بعضی از مدخل‌ها سر و کاری نداشته باشند.

اتصال زبان به آموزش مستلزم گزینش است. متخصصان تعلیم و تربیت و علما و زبان‌شناسان باید مشخص کنند که چه انتخاب کنیم و چگونه بیاموزیم. معلمان ایران به ویژه معلمان ابتدایی بارها اعلام کرده‌اند که زبان کتاب‌های درسی مناسب نیست و بخشی از نامناسب بودن زبان به کلمه‌های به کار رفته در متن‌های آموزشی برمی‌گردد. نامناسب بودن را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد:

^۱ sh_nabifar@yahoo.com

۱- دکترای زبان‌شناسی همگانی، مدرس دانشگاه الزهرا

۱. در کتاب‌های درسی کلماتی آمده است که دانش‌آموزان آنها را نمی‌شناسند مثل کلمه «فانوس».
 ۲. در کتاب‌های درسی گاه برای یک مفهوم چندین کلمه وجود دارد، مثل کلمات «بها» و «قیمت» و «ارزش» و «از قرار»؛
 ۳. کلمات در شبکه و مجموعه خودشان و در کنار کلمات هم‌سطح آورده نمی‌شوند، مثلاً «مادر» و «پدر» و «خواهر» معرفی می‌شود اما «برادر» نه؛
 ۴. کلمات مهم و ابتدایی که کاربرد بیشتری دارند قبل از کلمات کم‌کاربرد معرفی می‌شوند، مثلاً در حوزه حیوانات «جغد» قبل از «سگ» و «گربه» آورده می‌شود؛
 ۵. به ملاحظات فرهنگی و بومی در معرفی واژه‌ها توجه نشده است؛
 ۶. تعداد و تنوع کلمه‌های به کار رفته در مواردی زیاد و در مواردی کم است، یعنی توزیع مناسبی ندارد. به بیان دیگر دست‌اندرکاران آموزش زبان فارسی و آموزش به زبان فارسی دقیقاً نمی‌دانند که پر کاربردترین واژه‌های زبان فارسی کدام است و انواع روش‌های آموزش و توزیع واژگان چیست و به همین دلیل مؤلفان کتاب‌های درسی با استفاده از شم و ذوق خود کلمات را در متن‌های آموزشی می‌آورند.
- با توجه به ملاحظات بالا طرح شناسایی واژگان پایه دانش‌آموزان ایرانی در دوره ابتدایی که مبنای کتاب *واژگان پایه فارسی از زبان کودکان ایرانی* است اجرا شد. هدف طرح معرفی آشناترین و پر کاربردترین واژه‌های دانش‌آموزان ایران است تا این واژه‌ها سکوی پرتاب به واژه‌ها و مفاهیم ناآشنا شوند.

سابقه

پیش از طرح واژگان پایه پژوهشگران ایرانی به شیوه‌های میدانی و کتابخانه‌ای انواع واژه‌های پایه را در گروه‌های سنی مختلف ارائه کرده‌اند. از جمله می‌توان به بدره‌ای (۱۳۵۲)، ایمن (۱۳۵۷)، براهنی (۱۳۵۷)، صفاریور (۱۳۷۰)، زرغامیان (۱۳۷۱)، شکری (۱۳۷۳)، شبیری (۱۳۷۶)، صفرزاده (۱۳۷۶)، طیبی (۱۳۷۹) و کرمی نوری (۱۳۸۲) اشاره کرد.

طرح واژگان پایه از سال ۱۳۸۰ آغاز شد و تا پایان ۱۳۸۷ ادامه یافت. پس از بررسی تحقیقات مشابه در ایران و جهان سه آزمون برای جمع‌آوری اطلاعات (اسم، صفت، فعل) ساخته شد. از آنجا که زبان دو بعد نسبتاً مستقل تولید (سخن گفتن و نوشتن) و درک (گوش دادن و خواندن) دارد، دو آزمون جداگانه برای تولید و درک ساخته شد.

آزمون تولیدی واژه، کتابچه‌ای است مصور و رنگی در ۱۱۶ صفحه که محور اصلی آن ۱۴ موضوع است که این موضوعات به کمک نویسنده ادبیات کودک و تصویرگر کتاب‌های کودکان تبدیل به داستان‌هایی مصور شده است. در مجموع ۴۳ تصویر در کتابچه آمده است. از دانش‌آموزان پایه اول خواسته شد تا با توجه به تصاویر سخن بگویند تا صدایشان ضبط شود و از دانش‌آموزان پایه دوم تا پنجم خواسته شد تا در دفترچه بنویسند.

آزمون دیگر، آزمون ادراکی واژه است که آن هم کتابچه‌ای است مصور و رنگی در ۹۳ صفحه که در آن حدود ۸۰۰ تک تصویر آورده شده است. در این آزمون از دانش‌آموزان خواسته شده تا واژه‌هایی را که از زبان آزمونگر می‌شنوند با تصاویر تطبیق دهند.

آزمون سوم آزمون واژگانی معلمان است که ضمن آن از معلمان خواسته شده تا دربارهٔ واژه‌های دانش‌آموزان خود نظر دهند. هر سه آزمون قبل از چاپ و نهایی شدن پیش‌اجرا (پایلوت) شده‌اند. در مرحلهٔ سوم طرح نمونه‌گیری ویژه‌ای تعریف شد و براساس آن ۲۰ هزار دانش‌آموز ابتدایی از همه استان‌های کشور در ۱۷۵ مدرسه شهری و روستایی و عشایری در ۸۷۵ کلاس تحت پوشش طرح قرار گرفتند و برای پاسخگویی به آزمون واژگانی معلمان از همین ۱۷۵ مدرسه، ۸۷۵ معلم از پنج پایه انتخاب شدند. در مرحله اجرای آزمون‌ها در استان‌ها یک نفر دبیر اجرایی، ۴۰ نفر ناظر اجرایی و ۲۹ نفر مجری استانی و ۳۵۰ آزمونگر فعالیت کردند. اطلاعات مورد نیاز با هماهنگی وزارت آموزش و پرورش و نامهٔ وزیر جمع‌آوری و با نظارت ناظران اجرایی اعزام شده، به تهران ارسال شد و در نهایت گزارش طرح در پنج جلد به شرح زیر منتشر شد:

۱. گزارش کلی

۲. آزمون‌های واژگانی

۳. طرح نمونه‌گیری

۴. گزارش معلمان

۵. دستاوردهای بین‌المللی

در ادامه طرح کاربست یافته‌ها نیز اجرا شد. در طرح اخیر در همکرد واژه‌های تولیدی و ادراکی و معلمان به دست داده شده است. نتیجهٔ این دو طرح و گزارش‌های آن و پیکرهٔ واژگانی ۱۷ میلیونی، کتاب *واژگان پایهٔ فارسی از زبان کودکان ایرانی* است.

ساختار کتاب

کتاب دارای چهار بخش است. در بخش اول با عنوان «یادآوری و حق‌شناسی» در مقدمه‌ای طولانی با سبکی غیررسمی و غیرمعارف ماجرای چندین سال فعالیت پژوهشی گزارش شده است. در همین بخش مؤسسات همکار و همکاران و مدارس طرح معرفی شده‌اند. لوح فشرده پیوست کتاب گزارش مصوری از فعالیت‌های طرح است که مکمل این بخش محسوب می‌شود.

در بخش دوم پیشینه و طرح‌های پشتیبان و در بخش سوم مبانی طبقه‌بندی واژگان پایه توضیح داده شده است.

بخش چهارم بدنه اصلی کتاب است که واژه‌ها با توجه به ملاحظات آموزشی و تربیتی بر حسب پنج پایه ابتدایی در جدول‌هایی آورده شده است. حدود پانصد (۴۹۷) واژه از سه مقوله اسم و صفت و فعل در دو ساختار موضوعی و پلکانی سازمان یافته‌اند.

استفاده از ساختار موضوعی به شکل حاضر تقریباً در آثار فارسی سابقه ندارد. منظور از موضوع همان حوزه یا مقوله معنایی است که در کتاب دامنه وسیع‌تری پیدا کرده است. مثلاً در موضوع خوراک در پایه دوم هم خوراکی‌هایی مثل نان و گوشت و شیرینی و بستنی و میوه‌هایی چون سیب و انار و پرتقال آمده است و هم واژه‌هایی مانند سفره و یخچال و صبحانه که به نحوی به خوراکی‌ها مربوط می‌شود. هدف از این نوع تخصیص موضوعی، ارائه نقشه مفهومی واژه‌ها و یا به تعبیری طرح‌واره آن‌هاست. و به همین دلیل بی‌واهمه از تداخل‌های موضوعی شماری از واژه‌های موضوع خوراک در گیاهان و جانوران و خانه و محیط زندگی و طبیعت نیز قرار گرفته‌اند. مثلاً آب در موضوعات خوراک، سلامتی/بهداشت، طبیعت، ورزش/بازی/تفریح و مواد/عناصر آورده شده است و جا داشت در موضوع خانه و محیط زندگی نیز ذکر شود.

بررسی جدول‌های موضوعی، اطلاعات فرهنگی و اجتماعی و حتی شناختی قابل تأملی را به دست می‌دهد. مثلاً در واژه‌های خوراک دانش‌آموزان پایه اول در کنار آب و نان و سیب و چای و گوشت و برنج و خرما، پفک و نوشابه هم وجود دارد و یا در همین پایه در موضوع جانوران در کنار کلاغ و مرغ و سگ و گربه، ماهی هم وجود دارد.

در مورد معدودی جدول‌های موضوعی اشکالاتی نیز دارند، مثلاً تعداد واژه‌های سلامتی/بهداشت پایه چهارم (ص ۲۵۹) کمتر از واژه‌های این موضوع در پایه سوم (ص ۱۸۷) است و یا اینکه در جدول‌های موضوعی وسیله و فناوری پایه چهارم و پنجم (ص ۲۸۲ و ۲۸۳ و ۳۷۹ و ۳۸۰) واژه گج تکرار شده است. امید است این اشکالات در چاپ‌های بعدی اثر رفع شود.

در این بخش ۲۴ موضوع به شرح زیر در نظر گرفته شده است:

۱- بدن، ۲- پوشاک/آرایش، ۳- تربیت/تحصیل، ۴- جانوران، ۵- خانواده، ۶- خانه/محیط زندگی، ۷- خوراک، ۸- دین/اخلاق، ۹- رابطه اجتماعی/ارتباط، ۱۰- رخداده، ۱۱- رفتار، ۱۲- رنگ، ۱۳- سفر/حمل و نقل، ۱۴- سلامتی/بهداشت، ۱۵- طبیعت، ۱۶- کار/مهارت، ۱۷- کمیت، ۱۸- کیفیت، ۱۹- گیاهان، ۲۰- مفاهیم، ۲۱- مواد/عناصر، ۲۲- ورزش/بازی/تفریح، ۲۳- وسیله/فناوری، ۲۴- هنر/ادبیات.

این سازمان‌بندی موضوعی در پژوهش بعدی نیز مورد توجه قرار گرفته است (رمضانی، ۱۳۹۲).

ساختار پلکانی مبنایی ساده به مشکل دارد یعنی واژه‌های هر پایه بر اساس بسامد در چهار پلکان ارائه شده است که واژه‌های پلکان اول پربسامدترین و در نتیجه ساده‌ترین هستند و در شروع آموزش می‌توانند مورد استفاده قرار گیرند. گفتنی است که بنا بر نظر مؤلفان کتاب (ص ۹۵) در ۳۱ واژه پلکان اول پایه اول حروف ث، ح، ذ، ز، ژ، ص، ض، ط و غ دیده نمی‌شود. یعنی بسامد، واژه‌ها در آغاز به بسامد حروف نیز مربوط می‌شود و این همخوانی می‌تواند در آموزش حروف فارسی نیز الهام‌بخش باشد.

واژه‌های پله اول پایه اول بر اساس پیکره طرح واژگان پایه پربسامدترین و آشناترین واژه‌های کودکان دبستانی ایران هستند. این واژه‌ها به ترتیب عبارت‌اند از:

۱- ماشین، ۲- آب، ۳- مدرسه، ۴- درخت، ۵- ماهی، ۶- کفش، ۷- در، ۸- چرخ خیاطی، ۹- قاشق، ۱۰- توپ، ۱۱- خانه، ۱۲- پسر، ۱۳- بچه، ۱۴- مادر، ۱۵- دختر، ۱۶- ساعت، ۱۷- گردو، ۱۸- قرآن، ۱۹- سفره، ۲۰- پرچم، ۲۱- بشقاب، ۲۲- برگ، ۲۳- کتاب، ۲۴- پنجره، ۲۵- معلم، ۲۶- سنگ، ۲۷- سیب، ۲۸- عکس، ۲۹- دندان، ۳۰- دست، ۳۱- پدر.

علاوه بر جدول‌های موضوعی و پلکانی، جدول الفبایی واژگان پایه در انتهای کتاب آورده شده است که می‌تواند استفاده‌های متعدد و متنوعی برای پژوهشگران داشته باشد. کتاب‌نامه، نمایه موضوعی و توضیح مفاد لوح فشرده و معرفی طرح به زبان انگلیسی از جمله اجزای دیگر کتاب است.

کاربرد

گفتنی است که داده‌های طرح واژگان پایه چه قبل و چه بعد از انتشار کتاب تا حدی مورد استفاده پژوهشگران نیز قرار گرفته است. حداقل دو پایان‌نامه دکتری زبان‌شناسی (علوی مقدم: ۱۳۸۷ و کاظمی دستجردی: ۱۳۸۸) و چندین پایان‌نامه ارشد (از جمله، زلف خانی: ۱۳۹۳) با استفاده از داده‌های طرح و کتاب نوشته شده است. فصل‌نامه مطالعات برنامه درسی که نشریه علمی پژوهشی انجمن مطالعات برنامه درسی ایران است، ویژه‌نامه‌ای را به برنامه درسی و واژگان پایه (شماره ۲۷، زمستان ۱۳۹۱) اختصاص داده است. در این ویژه‌نامه مقاله‌هایی درباره واژگان پایه، کاربرد آن در تألیف کتاب‌های ریاضی و فرهنگ‌نگاری گرد آمده است.

گروه ادبی پژوهش سیما مطالب کتاب را خلاصه کرده است و با عنوان *واژگان کلیدی کودک و خردسال*، ویژه نویسندگان، مجریان و برنامه‌سازان حوزه کودک و خردسال منتشر کرده است (ناظری، ۱۳۹۱). در این کتاب تنها به جدول‌های موضوعی توجه شده است. واژه‌های پایه اول برای خردسالان و واژه‌های پایه‌های دوم تا پنجم برای کودکان در نظر گرفته شده است.

در پایان نظر مؤلفان کتاب (ص ۴۷) درباره مخاطبان واژگان پایه عیناً نقل می‌شود:

«متخصصان گوناگون و مراکز متعددی هستند که می‌توانند از این کتاب استفاده کنند، از جمله مؤلفان و ویراستاران کتاب‌های کودکان، تولیدکنندگان برنامه‌های کودک در صدا و سیما، گفتار درمانگران و مراکز درمانی و توان بخشی، روانشناسان و مراکز روان‌شناختی، مهد کودک‌ها، معلمان، زبان‌شناسان، مراکز آموزش و پرورش عادی و استثنایی، شاعران و نویسندگان و روزنامه‌نگاران، متخصصان آموزش زبان فارسی به غیر فارسی‌زبانان، فرهنگ‌نگاران، مؤلفان کتاب‌های نهضت سوادآموزی. همچنین می‌توان واژگان پایه را به عنوان واژگان آشنای کودکان فارسی‌زبان در اختیار کشورهای هم‌زبان تاجیکستان و افغانستان گذاشت، یا در شبکه بین‌المللی اینترنت قرار داد تا متخصصان و کاربران در سراسر جهان به آن دسترسی داشته باشند».

توضیح

بیشتر مطالب این مقاله برگرفته از کتاب و جلد اول گزارش طرح (نعمت‌زاده، ۱۳۸۴) است. از آقای نوید برادران همتی، دانشجوی دکتری زبان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا که در انتخاب و جمع‌آوری مطالب همکاری کردند، قدردانی می‌شود.

منابع

- انجمن مطالعات برنامه درسی ایران، (۱۳۹۱)، فصل‌نامه مطالعات برنامه درسی، ویژه‌مقالات برنامه درسی و واژگان پایه، سال هفتم، شماره ۲۷، زمستان.
- ایمن، لیلی (۱۳۵۷)، فهرست پربسامدترین واژه‌های خردسالان (۶ تا ۱۳ سال)، تهران: کمیته ملی پیکار جهانی با بی‌سوادی.
- بدره‌ای، فریدون (۱۳۵۲)، واژگان نوشتاری کودکان دبستانی ایران، تهران: فرهنگستان زبان ایران.
- براهنی، محمدتقی (۱۳۵۴)، بررسی میزان فراوانی واژه‌ها و تأثیر آن بر خواندن، تهران: پژوهشکده تعلیم و تربیت.
- دستجردی کاظمی، مهدی (۱۳۸۸)، توصیف گفتار دانش‌آموزان پایه اول دبستان بر اساس نظریه نقش‌گرایی نظام‌مند هالیدی، رساله دکتری زبان‌شناسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- رضائی، احمد و همکاران (۱۳۹۲)، بررسی واژگان پایه ادراکی کودکان کم‌توان ذهنی آموزش پذیر مقطع پیش‌دبستانی شهر تهران، (گزارش طرح پژوهشی)، وزارت آموزش و پرورش، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، پژوهشکده کودکان استثنایی.
- زلفخانی، نگار (۱۳۹۳)، بررسی صرفی واژگان پایه فارسی از زبان کودکان ایرانی، رساله کارشناسی ارشد زبان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران مرکزی، دانشکده زبان‌های خارجی.
- شبیری، علی محمد (۱۳۷۶)، واژگان پایه ادراکی دانش‌آموزان کلاس‌های سوم، چهارم و پنجم ابتدایی، رساله کارشناسی ارشد آموزش زبان فارسی به غیر فارسی‌زبانان، دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی.
- شکری، گیتی (۱۳۷۳)، فرهنگ دبستانی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- صفارپور، عبدالرحمن (۱۳۷۰)، واژگان پایه کلاس‌های اول تا پنجم دبستان، تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، دفتر انتشارات کمک‌آموزشی.
- صفرزاده، فرامرز (۱۳۷۶)، واژگان گفتاری کودکان دبستانی، رساله کارشناسی ارشد آموزش زبان فارسی به غیر فارسی‌زبانان، دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی.
- ضرغامیان، مهدی (۱۳۷۱)، واژگان خوانداری کودکان دبستانی ایران، رساله کارشناسی ارشد زبان‌شناسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- طیبی، اکرم (۱۳۷۹)، حوزه‌های معنایی و کتاب‌های سال اول دبستان، مقاله ارائه شده به پنجمین کنفرانس زبان‌شناسی، اسفند ۱۳۷۹، دانشگاه علامه طباطبایی (برگرفته از مجموعه چکیده مقالات).
- علوی مقدم، سید بهنام (۱۳۸۷)، میزان رشد و گسترش واژه‌های اشتقاقی در دانش‌آموزان دوزبانه مقطع ابتدایی و ارتباط آن با رده‌شناسی بر اساس پیکره طرح واژگان پایه، رساله دکتری زبان‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی.
- کرمی نوری، رضا (۱۳۸۲)، طرح مطالعه وضعیت خواندن و نارساخوانی در دانش‌آموزان یک‌زبانه (تهرانی) و دوزبانه (تبریزی و سنجی) دبستانی، گزارش نهایی فاز اول: فراوانی واژه‌های فارسی در حافظه دانش‌آموزان یک‌زبانه و دوزبانه دبستانی، تهران، وزارت آموزش و پرورش، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- ناظری، زهرا (۱۳۹۱)، واژگان کلیدی کودک و خردسال، ویژه نویسندگان و برنامه‌سازان حوزه کودک و خردسال. تهران، اداره کل آموزش و پژوهش سیما، مدیریت پژوهش سیما.
- نعمت‌زاده، شهین (۱۳۸۴)، طرح شناسایی واژگان پایه فارسی دانش‌آموزان ایرانی در دوره ابتدایی، جلد اول: گزارش کلی. تهران، وزارت آموزش و پرورش، سازمان پژوهش، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.